

Сергій Білокінь (Київ)

КИЇВСЬКА ВЧЕНА КОРПОРАЦІЯ (20 – 50-ті рр. ХХ ст.)

Після зміцнення в Києві совєцької влади большевики відразу визначились у ставленні до наукової й культурної інтелігенції. З самого початку було сформовано групу осіб, яким було надано матеріальні пільги. З другого боку, відразу почалися і нагінки. Це повторилось у Західній Україні 1939 року, де було проведено таку саму сегрегацію.

На хвилі української незалежності 1917–1921 років діячі культури і вчені домагались задоволення як професійних вимог, так і матеріальних, суто людських – і корпоративних, і загальнонаціональних. У першу чергу їм ішло про взаємодопомогу членів київської вченої корпорації, передусім про її оформлення. З огляду на недавню тоді незалежність найбільшого розмаху все це досягло у 1920-х роках. Тоді в кількох містах України було засновано Будинки вчених.

Ясна річ, влада прагнула цей процес контролювати, а як вийде, то й очолити. За вчених узялися раніше, аніж за створення «творчих спілок» письменників і митців¹. Ще 19 березня 1922 року в Харкові відбувся пленум Всеукраїнського комітету сприяння вченим (голова – комуністичний функціонер Д. Мануїльський). Пленум ухвалив: "Признать необходимым приступить немедленно к организации 4-х "домов ученых" в крупных центрах Украины: Харькове, Киеве, Одессе и Екатеринославе, причем при "домах ученых" в голодающих губерниях учредить также столовые для работников науки". На уповноважених було затверджено двох номенклатурників: по Києву Яна Гамарніка і по Катеринославу Кельмансона². Природно, оскільки влада на місцях не вважала організацію їдалень за справу першочергову, все це затяглося надовго. Навесні 1931 року Будинки наукових працівників („Доми наукових робітників”) все-таки вже існували в Києві (вул. Пушкінська, 1), Харкові (вул. Раднаркому, 8), Одесі (вул. Щепкіна, 12) та Дніпропетровську (проспект Карла Маркса – Будинок культури)³. Природно, що очолювали Будинки вчених комуністичні функціонери, а їх спершу бракувало і бракувало на них коштів.

Яскрава слідча справа лишилась від директора харківського будинку Микити Івановича Харуся. Народившись 1894 року в с. Трибухах Литинського повіту на Поділлі, він узяв участь у війні проти большевиків, емігрував. Повернувшись в Україну, почав робити кар'єру. Допитавши його, чекіст відтворив зізнання Остапа Огаря 23-25 квітня 1933 року так: «В 1926 г. я вошел в тесную связь с Тютюнником и Харусем (оба сейчас на Украине), которые в то время использовались консульством УССР в Праге для разведывательной работы в кругах

еміграції. Оба они фактичною діяльністю провадили провокаційну роботу, т.к. всі матеріали, якими забезпечувалося консульство, походило від агентів чеської поліції[и], УВО і петлюровських кіл. [...] Харусь, будучи зв'язан[.] з однією стороною[.] з працівником чеської політичної поліції - Горбанюком (бывш. ад'ютант атамана банди Остришці), а[.] з другою[.] – з активними петлюровськими розвідниками Мелешко і полк. [Володимир⁴] Білоус-Савченко, також своїми матеріалами вводив консульство в заблудження. [...] По порученню Харуса я повинен був знайти шляхи до перехоплення всієї кореспонденції на ім'я Шаповала з тим, щоб її скопіювати, після цього (Харуса) особисто ознайомити з оригіналом»⁵. 19 жовтня 1933 року Григорій Пирхавка розповів на допиті: «На Україні, у Харуса, коли він був керівником Домом вчених в Харкові, була явочна квартира для повернутих з Чехії[.] і частина агентів чеської розвідки через нього встановлювали зв'язок з чеським посольством в Москві або його представниками в Харкові. Харусь до дня свого арешту в 1931 г. був у тісній зв'язці з [Юриєм] Мазюкевичем»⁶. Він потрапив на Белморстрой, одержав 10 років, звідти утік, дістався Новоросійська. 2 лютого 1936 року його зловили. Після довгих мордувань у Москві, 20 вересня 1937 року Микиту Харуса розстріляли⁷.

1 грудня 1927 року Президія Київського Окрвиконкому ухвалила постанову ч. 46: «1) Передати секції наукових працівників будинки ч. 1-3 на Пушкінській вул., що його зараз займає клуб Комфон, включаючи й те приміщення, що займають приватні мешканці. [...] 3) Дозволити клубу Комфон вивезти меблі, що є в будинку, рівно як і все майно й устаткування, що його клуб Комфон до цього будинку привіз. 4) Що-до люстр та дзеркал, що весь час були в цьому будинку, до того як його зайняв клуб Комфон і що є належністю будинку, - їх в цьому будинку залишити»⁸. Київський Будинок вчених відкрився 24 грудня⁹. Тут вченим було передано кол. дім Зайцева, у приміщенні якого за гетьмана розташувався Український національний клуб, а за більшовиків - єврейський клуб „Комфон”¹⁰. Випадкова обставина, об'єднаність садиб двох будинків (№№ 1 та 3) спричинились до того, що секція одержала навіть два будинки, щоправда, один з них був увесь зайнятий приватними помешканнями¹¹. Як окрема цільна організація Дім учених у двох поверхах, наріжних від вулиці Свердлова (Прорізної), зайняв 24 кімнати. Сюди входило два зали (на 180 місць кожна), дві вітальні (тут відбувалися засідання бюро СНР та Правління й комісії Дому учених), аудиторія на 70 душ, читальня, кімната для правління, радіогуртка, кімната для артистів, фойє при кінозалі, прохідна кімната до кіна. В артистичній кімнаті та фойє буднями відбувалась гурткова праця. Від фойє йшла довга крита веранда з гротом. Узимку вона була холодна, але за помірної температури там влаштовували виставки, акваріуми,

фізкультурні вправи тощо. З веранди був вихід в садок на майданчик, де міг бути лаун-теніс, кеглі тощо¹².

Першим директором київського Дому учених став галичанин Микола Сабат, рідний брат акторки театру «Березіль» Софії Федорцевої. Народившись 1892 року в Буцацькому повіті в родині греко-католицького священника і закінчивши 1911 року Стрийську гімназію, Микола Сабат прослухав три курси юридичного факультету Львівського університету. Під час війни служив молодшим офіцером, потрапив у російський полон. До жовтня 1918 року перебував у Воронежській губернії. Повернувшись до Галичини, вступив до Української галицької армії. Її Третім корпусом командував тоді полковник Гриць Коссак¹³, а лейтенант Микола Сабат командував ротою. 1919 року він перебував в одному таборі Дайчгабель з Думиним, Ріпою й Труббе. Виїхав до СРСР – спершу до Ленінграда, тоді до Москви. *Учраспред*, що керував галицьким бюро при ЦК КП(б)У, М.Баран направив усіх до Центральної партійної школи при ЦК. Чекіст так сформулював його свідчення: *«В Доме Ученных (sic), заведующим которого я был поставлен Бараном, я обнаружил широкие возможности для ведения контр-революционной националистической работы. По своей деятельности я себя считал в роли связывающего различных к-р. националистических элементов научных кругов Киева. Моя линия поведения всячески способствовала этим элементам группироваться в Доме Ученных (sic). Я все использовал для того, чтобы дать возможность националистам – явным контрреволюционерам [–] проникать в различные секции, комиссии и т.п. Моя деятельность в Доме Ученных (sic) вела к организации и сплочению украинских контр-революционных националистических сил. В этот период 1928–1930 г.г., т.е. до исключения меня из партии (я первый раз был исключен в конце 1929 г.) я в своей контр-революционной деятельности наиболее близко был связан с ДОРОШКЕВИЧЕМ – профессор ИНО, МИКОЛЕНКО – быв. директор КИНХ'а, ЛЕВИЦКИМ – быв. директор мединститута, ВЫСОЧАНСКИМ – профессор кооперативного института, ВЕСЕЛОВСКИМ – профессор сель.-хоз. института, ВОЛОШИНЫМ – лектор Киевских ВУЗ'ов и МАКОВСКИМ – научным работником УАН (галичанин)»¹⁴.*

Першим головою Ради Будинку вчених був відомий зоолог професор Микола Васильович Шарлемань¹⁵. По війні, коли відбулось усе, що мало відбутись, його знань влада не потребувала, й він перебував на узбіччі наукового життя. Лише Д.С.Ліхачов у «Трудах» свого відділу давньоруської літератури Пушкінського дому друкував його етюди, присвячені «Слову про Ігорів похід». А тоді, з 1926 року Шарлемань був інспектором охорони пам'яток природи¹⁶.

Від моменту його відкриття заступником директора київського Будинку вчених став автор перших спогадів про бій під Крутами учасник цього бою мовознавець Іван Ількович Шарий (25 лютого 1894

– 25 лютого 1930)¹⁷. Сестра його дружини Марфи Євдокія Дмитрівна (за чоловіком Дубрівна) стала в Будинку вчених бібліотекаркою (після війни бібліотекарка Ботанічного саду ім. акад. Фоміна)¹⁸. 1934 року секретаркою Будинку вчених стала дружина Євгена Плужника Галина Автономівна¹⁹. За німців вона виїхала на еміграцію.

Під час репресій добирався новий тип керівництва Будинку вчених, як і взагалі адміністрації. Ініціатор ділових ігор Леонід Миколайович Іваненко слушно відзначив: «Нове, зручне для влади керівництво, було, ясна річ, цілком слухняним і свідомим»²⁰.

У 1927–33 роках, себто аж до власного арешту з Будинком вчених близько співробітничав історик мистецтв Федір Ернст²¹. Він входив до комісії з його оздоблення²². 23 грудня 1927 року в його щоденнику з'явився такий запис: **“Видача картин (числом 21) та пари бронзових канделябрів й статуї робітника для прикраси будинку учених. Перевозка їх до будинку і розвіска разом з [Д.С.] Галяном²³”** (Арк. 53 зв.). І наступного дня, 24 грудня: **“Ввечері одкриття будинку учених”²⁴** (Там само).

З самого початку Ф.Ернст входив до лекційної комісії, згодом - до літературно-мистецької. У листопаді 1928 р. Ф.Ернст зробив тут доповідь на таку цікаву й актуальну на той час тему, як «Українське барокко в минулому й сучасному»²⁵. Тема була, зрештою, навіть гостра, оскільки в ті часи у стилі українського барокко будувалась Сільськогосподарська академія, про це говорили й писали. Звернення до стилю барокко викликало різку режимну критику, а невдовзі й самого його промотора Дмитра Дяченка було арештовано й розстріляно²⁶.

11 березня 1928 року Федір Ернст занотував: **“О 6 год. з Крамаренком у будинкові учених в справі написання портретів для буд.[инку] учених”** (Арк. 62). І на звороті: **“Умовились на три портрети з Крамаренком за 200 крб.”** (арк. 62 зв.). А 21 жовтня 1933 року Ф.Ернст занотував: **“В Музеї був Кривенко (?) з Буд.[инку] Учених, просив виділити декоративні речі для Будинку”** (Арк. 127 зв.). Можливо, тут ідеться про професора-економіста Георгія Олексійовича Кривченка (16 травня 1883, Кибинці Полт. губ. – 11 березня 1960), фахівця з економіки сільського господарства, вихованця Мюнхенського університету²⁷.

Київський Будинок вчених об'єднував багато людей. Якщо на 1 березня 1928 року у секції наукових робітників було зареєстровано 1329 вчених, то членами Будинку вчених майже половину – 606 душ. Крім того, постійних гостей (переважно, членів родин) нараховувалось 219²⁸.

У 1926–31 роках Київська секція наукових робітників видавала свій “Бюлетень”²⁹ – важливе джерело з історії повсякденного життя української наукової інтелігенції. Це видання містить доволі рясний матеріал, за яким можна уявити про повсякденне життя київських

вчених доволі докладно. Користуюсь доволі представницьким, нехай і далеко не повним комплектом цього «Бюлетеню», що належав свого часу астрономові І.Г.Іллінському³⁰, якому кожне число надсилалось додому – вул.Львівська, 55, пом. 35. На більшості примірників збереглись марковані бандеролі. Людина середнього віку, він ретельно студіював надіслане, – майже на кожній сторінці знаходимо нотатки й написи, що яскраво характеризують читацьке сприймання.

Розгляну «Бюлетень», а з ним і життя київських вчених до арештів у справі «СВУ». Провалились вони в такій послідовності:

1928,

березня 5 – О.Болозович

березня 6 – А.Залеський

1929

травня 18 – Б.Матушевський, М.Павлушков

липня 3 – В.Дурдуківський, Ю.Трезвинський

липня 4 – О.Гребенецький

липня 17 - В.Чехівський

липня 21 – С.Єфремов

липня 23 – А.Ніковський, Н.Токаревська

липня 24 – М.Чехівський

липня 27 – Й.Гермайзе

серпня 17 – М.Ботвиновський, Г.Голоскевич

серпня 18 – А.Барбар, Г.Іваниця

серпня 20 – К.Туркало, В.Шарко

серпня 23 – Г.Холодний

серпня 26 – В.Отамановський

серпня 28 – В.Ганцов

вересня 5 – П.Близнюк

вересня 9 – П.Єфремов

вересня 10 – Л.Біднова, К.Панченко-Чаленко

вересня 15 - В.Дубровський, М.Кривинюк, М.Кудрицький,
В.Страшкевич, К.Товкач

вересня 16 – Й.Карпович

вересня 24 – М.Івченко

вересня 25 – В.Дога

вересня 29 – К.Шило

жовтня 11 – М.Лагута

жовтня 19 – В.Підгаєцький

жовтня 30 – З.Моргуліс

листопада 12 – М.Білий

листопада 15 – В.Щепотьєв

листопада 22 – В.Удовенко

грудня 20 – Т.Слабченко

грудня 27 – О.Черняхівський

1930

січня 15 – Л.Старицька-Черняхівська

січня 20 – М.Слабченко

Після цих арештів, особливо після процесу, що транслиювався по радіо й висвітлювався в газетах, було вже не до масових розваг. На сцені харківського театру, де сиділо 45 в'язнів, стояв іще один порожній стілець, що приголомшував у ті дні всіх. Кожен розумів, що рано чи пізно прийдуть і по нього.

«Бюлетень» підписували різні особи: то по троє, то безособовим виразом «Колегія», то одна й та сама особа (трохи пізніше - кілька чисел – зовсім інша), тоді знов та сама. Одне слово, з-поміж редакторів визначався директор Всеукраїнської бібліотеки України Ничипір Миколенко. Досі єдиний, до того ж дуже яскраво, розповів про нього Підгайний³¹. Скінчилось тим, що Миколенко опинився на Соловках і 8 грудня 1937 року був розстріляний³². А тоді, з травня 1929 року у кількох числах «Бюлетеню» він почав друкувати «керівну» статтю «Національна справа й наукові робітники Києва», й першу подачу завершив розлогою цитатою із Сталіна: «На адресу його (великодержавного шовінізму. – С.Б.) XII з'їзд ВКП(б) устами т. Сталіна сказав: «Звичайно, коли б не було великоросійського шовінізму, що є нападний, бо він є сильний, тому що й раніш він був сильний, і звички пригнічувати й принижувати в нього залишились, - коли б великоросійського шовінізму не було, то, можливо, й шовінізм місцевий, як відповідь на шовінізм великоросійський існував-би в мінімальному, в мініатюрному виді [...]»³³. Найцікавіше тут – нотатки, які зробив унизу сторінки читач, уже згаданий вище Іллінський. Старим, ще дореволюційним правописом він занотував: «Бедные украинцы! Все-то их угнетают! Даже теперь (sic)!» І на вільному місці, під статтю: «Видно, что «товарищ Миколенко» здорово ненавидит «кацапов»!.. Он был бы рад их съестъ живьем!».

У Будинку вчених першу, – причому, як тепер кажуть, знакову - доповідь «Україна як господарська одиниця» прочитав у понеділок, 2 січня 1928 року акад. К.Г.Воблий.

Гуртками керували К.О.Толмачевська³⁴, Л.П.Хереско, О.Я.Іконнікова, Л.А.Томкевич. У керівничій та організаційній справі брали участь М.П.Юркевич, М.В.Іваницька, М.І.Коровай.

Художнє кіно переглядали на двох сеансах щовівторка, середи, четверга й п'ятниці. Німі наукові фільми виставляли в супроводі поясень вчених, наприклад, під час фільму «Дніпрові пороги» говорив Йосип Гермайзе (1928. 30 січня)

«Бюлетень» друкував статті з актуальних питань щоденного життя вчених:

Кельман Євгеній Ісакович (30 грудня 1891 – квітень 1945). Нова постанова РНК УСРР в справі квартплатні (1927. Грудень. № 2).

Професор Київського інституту народного господарства, фахівець із господарчого права й цивільного процесу³⁵, 1921 року він організував і очолив перший в Україні советський юридичний факультет (у КІНГ'у³⁶). У його слідчій справі зберігається адресована Молотову телеграма за підписом «Семья Кельман» від 13 листопада 1939 року: «Передовой советский ученый, профессор Киевского университета Кельман Евгений Исаакович с 1937 г., т.е. два года находится в предварительном заключении. Сейчас он осужден на 5 лет лагеря. Материалы дела - клевета трех ныне сосланных врагов народа, с которыми Кельман боролся как с антисоветскими элементами в области науки советского права» (Арк. 1). Він помер на засланні як жертва системи, яку творив зокрема і він сам.

Серед інформаційних нотаток повідомлялось «Про замовлення повноплатних місць на курортах для членів СНР», «Безплатне користування рентгенівським Інститутом», «Розподіл додаткового академічного забезпечення», «Облік прийому дітей наукових робітників до ВИШ'ів» (1927. Грудень. № 2). Було надруковано обіжник Наркомосу «Про порядок звільнення викладачів вузів», кожен уступ якого Ільїнський ретельно, причому по-різному, підкреслив (1928. Січень. № 3), інформацію «Спрощення переведення грошей за кордон за книжки».

Як і по війні, лікарі приймали на Рейтарській, 12 (зараз цього будинка вже немає). Було їх кілька десятків, але слава банатьох із них за ці десятиріччя потьмяніла. Зараз пам'ятають лише декого. Наприклад, внутрішні недуги тут лікували професори Стражеско та Свенсон, хірургічні недуги – Радзівський, вушні, горлові й носові – Гіренко й Де-Ленс, шкіряні та венеричні – Флоринський та Кістяковський, очні – Васютинський, нервові – Киричинський, жіночі – Сікорська, Кроль і Хатунцев, дитячі й зубні – свої фахівці (1928. Січень. № 3).

У Домі вчених було прочитано доповіді:

Йосип Гермайзе – «Основні погляди на козацьку революцію в сучасній історіографії» (1928. 9 січня).

Павло Филипович – «О.Кобилянська (з нагоди ювілею)» (1928. 9 січня).

Чистка, а точніше погром Всеукраїнської Академії Наук тривали кілька років. Почалося це зі зміни її керівництва 3 травня 1928 року внаслідок ревізії з „центру”. 16 січня 1928 року Сергій Єфремов записав у щоденнику: „Нарешті приїхала довгожданна комісія з Харкова:

Озерський³⁷ та Білик, добрали ще трьох тутешніх”³⁸. 10 лютого з Харкова повернувся А.Кримський. Він розповів: „Озерський сидить над доповіддю про Академію Ц[ентральному] Комітетові партії”³⁹.

Невдовзі після процесу у справі СВУ, 24 червня 1930 року Президія ВУАН вирішила обрати представником адміністрації ВУАН до комісії з чистки академічного апарату вченого секретаря Президії Сергія Михайловича Іваницького-Василенка, а його заступником – завідуючого видавництвом Л.Окіншевича⁴⁰. Перша хвиля чисток пройшла у липні-жовтні 1930 року⁴¹. Федір Савченко описав її у листі до К.Студинського. Комісію для чистки апарату ВУАН очолював член ЦКК КП(б)У Михайло Наваловський⁴². На загальних зборах співробітників ВУАН 11 жовтня 1930 року як чорний кардинал своєї доби він дозволив собі (чи йому дозволили ще вищі інстанції) цілком погромницькі формулювання: “[...] Історично-філологічний відділ ВУАН до 1929 р. був гніздом СВУ. В Першому відділі ВУАН вивчення історичної культури провадилося абсолютно без марксо-ленінського аналізу. Комісія виявила також шкідницьку роботу в мовних установах при ВУАН”⁴³.

Активну участь у цих подіях узяв колишній український есдек, з 1917 большевик Степан Степанович Кокошко, старший науковий співробітник Музею Революції. У розпалі подій, 18 липня 1930 року як голова бригади й завідуючий Київського істпарту він з 7 до 10 1/2 години читав свої – дуже суворі й різкі – висновки. "Коли все скінчилось, – оповідав Федір Савченко, - Мих[айло] Серг[ієвич Грушевський] з величезним обуренням і запалом сказав і двічі повторив громовим голосом, що з обслідування бригади вийшло "криве зеркало, криве зеркало!"⁴⁴. Оpubліковано – не без скорочень щодо технічного персоналу – протокол засідання комісії для чистки апарату ВУАН від 6 серпня 1930 року. Тут 250 біографічних довідок⁴⁵. Кокошко не сподівався, що невдовзі, 1 листопада 1935 року арештують його самого, а при цьому буде вилучено 43 троцькістські й націоналістичні книжки й два пістолети⁴⁶.

Тут постають питання. Після того, як хвиля ніби зпала, у влади виникла потреба 19 листопада прийняти повторне рішення: „Призначили вченого секретаря Президії ВУАН С.М.Іваницького-Василенка представником ВУАН на засіданні Центральної комісії чистки апарату, яка 20 листопада (себто наступного після цього дня. – С.Б.) розглядатиме питання щодо чистки апарату Академії”⁴⁷.

Докладно оповіла про трагічні події тих років видатний український історик Наталя Полонська-Василенко. У двотомовому нарисі історії Академії, що вийшов у мюнхенському Інституті з дослідження історії та культури СРСР (sic) вона виділила кілька тем: ”Чистка ВУАН”, “Ідеологічна перебудова ВУАН 1931 року”, “Дискредитація вчених” та “Катастрофа 1933 року”. Як стверджувала

дослідниця – самовидець цих подій, – “Ліквідація гуманітарних установ ВУАН була не лише страшним ударом для її співробітників. Це був вияв нечуваного вандалізму, який перевершив вандалізм перших років революції. Загибель пам'яток культури на початку революції, нищення їх, палення бібліотек, архівів, рукописів – звикли пояснювати і певною мірою виправдувати низьким культурним рівнем тих, хто це робив, а відповідальність за їх некультурність відносили на рахунок “старого режиму”, який у свій час не подбав за піднесення культурного рівня людей. Тепер був 1933 рік. Для України це була вже тринадцята зима панування єдиної у світі влади “робітників та селян”. Вже 13 років працювали “лікнеп”, “фабзавуч”, і УССР пишався перед усім світом високою культурою, яку ніби несла комуністична партія. І от, з наказу цієї партії почали нищити все, що було зроблено Українською Академією Наук за 15 років її наполегливої, жертвовної праці”⁴⁸.

З протилежного боку барикад про погроми початку 30-х було написано теж чимало. Знаходимо рясний матеріал і про ідеологічну перебудову, і про дискредитацію вчених – тільки, природно, в інакшій інтерпретації. Наприклад, у брошурі Андрія Артемського читаємо дослівно, що “дискусія цілковито викрила буржуазну й фашистську суть наукової й політичної діяльності другого [іншого. – С.Б.] представника буржуазної науки – акад. М.С.Грушевського. Ця дискусія не тільки зняла з М.С.Грушевського авреолу наукової незаперечности, а вона показала й усю шкідливість для пролетаріату й інших трудящих мас тої наукової й політичної роботи, що її вів і веде акад. Грушевський. Дискусія також викрила всю ту роботу, що проводив згаданий академік для імперіялізму, для реставрації капіталізму у нас”⁴⁹.

Чистки стали неодмінним атрибутом наукових буднів. Неможливо уявити, щоб на ці моторошні спектаклі вчені тієї генерації ходили з власної охоти. Навпаки, сам факт присутності вчених на чистках може ілюструвати ті моральні тортури, яких їм завдавали. У щоденнику Ф.Ернста знаходимо цілу серію відповідних записів уже за рік 1933-й. 1 липня 1933 року: **“Ввечері на чистці у ВУАН (промова Артемського)”** (Арк. 119 зв.). Артемський вважавсь, очевидно, за фахівця з критики Академії. Його виступ 1933 року мав продовжувати й розвивати те, що писав він у своїй брошурі 1931 року.

Дальші записи в щоденнику. 17 липня 1933 року: **“Від 7 до 10 ½ на партчистці ВУАН”** (Арк. 121). 19 липня: **“Ввечері був на партчистці (перевіряли Лехтмана і Шабльовського)”** (Арк. 121 зв.). 25 липня: **“З 7 до 10 на партчистці ВУАН”** (Арк. 122). 27 липня: **“Ввечері на чистці [членів] партії (чистка Олени Шмаргонь)”** (Арк. 122 зв.). 10 вересня: **“Був на партчистці ВУАН (чистка Іванової і Познанського [?])”** (Арк. 123 зв.). 11 вересня: **“Ввечері на чистці ВУАН”** (Арк. 124). 13 вересня: **“Ввечері на чистці у ВУАН”**

[...]” (Там само). Запис 14 вересня: **“Ввечері на чистці в ВУАН [...]”** (Арк. 124 зв.). І, на жаль, жодних подробиць.

За катаклізмів, що падали на українську інтелігенцію протягом ХХ століття, навіть у найважчі моменти вчена корпорація намагалась забезпечити якусь взаємопідтримку та взаємодопомогу. У роки німецької окупації при відділі суспільної опіки Київської міської управи утворилась комісія, що поклала собі за мету надавати допомогу найменш захищеним представникам творчої інтелігенції. До складу комісії увійшли представники численних установ та організацій – Академії наук (В.Чудінов)⁵⁰, Українського літературно-художнього товариства (С.Жук), Університету й Учительського інституту (П.Масюк) тощо. Головою комісії став керівник відділу суспільної опіки проф. С.Ю.Гаєвський, заступником голови було обрано В.С.Чудінова. Було ухвалено, що допомоги й пенсії встановлюються за віком, станом здоров’я, висотою кваліфікації й заробітку. Пенсії та допомоги мали тимчасовий характер, у них могли вноситися зміни залежно від перетарифікації ставок оплат. Приймальня відділу суспільної опіки містилася на Фундуклеївській, 44 (будинок зберігся). Протягом 16 січня – 16 березня 1942 року надійшло 307 клопотань: від академіків та членів родин – 12, від професорів та членів родин – 61, від митців та членів родин – 65. 37 подань надійшло від репресованих за большевиків, ще 55 – від членів родин. До категорії “членів родин” входили здебільшого удови. Надана їм допомога була досить символічна: від 200-300 карбованців на місяць до 800-1000. За базарними цінами (магазини не діяли) ерзац-хлібина коштувала 250-300 карбованців⁵¹.

Разом з іншими будинками на Хрещатику, Миколаївській та Прорізній спеціальні підрозділи Головного військово-інженерного управління Наркомату оборони СРСР та діючої армії підірвали його 24 чи 25 вересня 1941 року на виконання вказівок вищого радянсько-партійного керівництва⁵². Тож після війни Будинок вчених розташувався в іншому місці – на Володимирській.

Після війни київські науковці-пенсіонери (разом 41 особа) утворили касу взаємодопомоги. Після смерті голови цієї каси – Миколи Миколайовича Садовського (1879 – 1964) справу узяла в свої руки Наталя Іванівна Сербинова. Головне джерело з історії цього угруповання - «Список членов кассы взаимопомощи пенсионеров – научных работников»⁵³. Наскільки можна зрозуміти, діяльність членів каси насправді була ширша, аніж можна судити з її назви. Адже вчені матеріальною взаємодопомогою не обмежувались. Подеколи влаштовували лекції. Наприклад, у тому самому зшитку збереглись папери з записами про читання лекцій. Надія Володимирівна Геппенер⁵⁴ прочитала лекцію “Київські печери й підземелля”. Зустрівшись попередньо, її прослухали Володимир Григорович Леонтович (нар. 15

липня 1881, Гадяч – 29 квітня 1968)⁵⁵ і Микола Васильович Шарлемань (нар. 24 січня 1887, Кременчуг – 29 квітня 1970, Київ)⁵⁶, і Леонтович рекомендував її для доповіді. Вона відбулась, природно, у Будинку вчених, причому було розіслано сім запрошень.

Датує «Список» запис на його форзаці: «Список этот составлен после смерти председателя КВП Николая Николаевича Садовского (род. 1879), который умер 17/IX 1964». Наводжу відтак цей список повністю, крім номерів телефонів. Подаю тільки сам факт їхньої наявності, оскільки це певною мірою може характеризувати соціальний статус тієї чи іншої особи.

Точніше датувати цей список може та обставина, що Олександр Адріанович Назаревський (1987-1977) значиться в ньому як живий⁵⁷. Так само ще живі Микола Васильович Шарлемань (пом. 29 квітня 1970), Володимир Григорович Леонтович (пом. 29 квітня 1968), і ентомолог Євген Васильович Зверозомб-Зубовський (3 березня 1890 – 21 квітня 1967)⁵⁸. Найближче до голови каси взаємодопомоги Миколи Миколайовича Садовського (пом. 17 вересня 1964), бо 1965 року померла Софія Олексіївна Щеглова (нар. 18 вересня 1886, Пенза)⁵⁹.

«А

1. Абезгауз Фан[н]и Ефимовна – вдова ст. науч. работ., Красноарм. ул., 43, кв. 24. Телефон.

Б

1. Бродская Мария Акимовна – 1883. Вдова доцента. [Ул.] Артема, 30.

2. Баян Василий Григорьевич – 1885. Науч. раб. Ул. Калинина, 19, кв. 2.

В

1. Вильканский Стефан Владиславович – 1871. Профессор. Ул. Воровского, 15, кв. 7.

2. Воячек Антонина Константиновна. Вдова профессора. Ул. Рейтарская, 24, кв. 8.

3. Волкович Михаил Павлович – 1877. Доцент. Ул. Дмитриевская, 10, кв. 13.

4. Воскобойникова Маргарита Георгиевна. Вдова профессора. [Ул.] Чкалова, 44, кв. 5.

Г

1. Григорьева Антонина Антоновна. Канд. мед. наук, доцент. Ул. Героев Революции, № 4 а, 1-й корп., ком. 116.

2. Гапонова Елена Васильевна. Вдова профессора. [Ул.] Саксаганского, 24, кв. 1.

3. Глаголева Наталия Михайловна. Науч. раб. Демиевка. Саперная Слободка, № 108.

Д

1. Добровольская Мария Адамовна. Вдова профессора. Б. Подвальная, № 25, кв. 75.

З

1. Зверозомб-Зубовский Евгений Васильевич.

К

1. Касаева Мария Александровна. Науч. раб. АН УССР. Киев-14. [Ул.] Бастионная, 10, кв. 3.

2. Кобелева Елена Николаевна – 1887. Доцент. [Ул.] Артема, 42, кв. 14. Опекунша Елена Владиславовна Макарова

Л

1. Леонтович Владимир Григорьевич – 1880. Профессор. [Ул.] Саксаганского, № 99, кв. 7.

2. Лебензон Елизавета Григорьевна – 1901. Кандид. наук. [Ул.] Красноармейск., 66, кв. 25.

М

1. Мойсеева Мария Никифоровна – 1889. Доцент. [Ул.] Пушкинская, 31, кв. 3.

2. Малинина София Васильевна. Вдова профессора. Святошино. [Ул.] Пушкинская, № 27.

3. Марковская Лидия Анатольевна. Вдова ст. науч. раб. Бульвар Лихачева, 3, кв. 3.

Н

1. Назаревский Александр Адрианович – 1887. Доцент. [Ул.] Гоголевская, № 2-а, кв. 6.

2. Новикова Елена Дмитриевна. Киев-4. [Ул.] Пушкинская, 23, кв. 18.

О

1. Обремская Елена Алексеевна. Вдова профессора. [Ул.] Энгельса, 21, кв. 14.

2. Оскерко Александр Филиппович – 1886. Профессор. Ул. Бульонская, 37, кв. 3.

П

1. Пожарская Вера Архиповна. Вдова профессора. Ул. Франко, № 8, кв. 9.

2. Печук Вера Антоновна. Вдова доцента. [Ул.] Ленина, 82, кв. 7. Телефон.

3. Плавинская Екатерина Михайловна. [Ул.] Владимирская, 37, кв. 23.

4. Палицына Елизавета Александровна. Ул. Федорова⁶⁰, № 9/2, кв. 13.

Р

1. Ражба Августа Исидоровна. Ул. Заньковецкая, 5/9, кв. 69. Телефон.

2. Решетник Евдокия Григорьевна – канд. наук. Киев-67, ул. Искровская, 16, кв. 83. 1-й этаж.

3. Резниченко Афанасия Николаевна. Вдова академика. [Ул.] Пушкинская, 7, кв. 19. Телефон.

С

1. Сауляк-Савицкая Мария Макаровна – 1891. Доцент. Ул. Артема, 14-а, кв. 28. Телефон.

2. Селезнева Лидия Петровна – 1889. Вдова доцента. Ул. Кравченко, 14, кв. 8.

3. Сербинова Наталия Ивановна. Доцент. Ул. Саксаганского, 91, кв. 17.

4. Столярская Елена Алексеевна. Доцент. [Ул.] Артема, 3 49, кв. 2.

5. Скрипко Нина Петровна. Ул. Кравченко, 11, кв. 3.

Т

1. Таращанская Татьяна Герасимовна. Ул. Саксаганского, № 113, кв. 8.

Ч

1. Чаговец Елена Аристарховна. [Ул.] Б.Житомирская, 6, кв. 19.

Ш

1. Шарлемань Николай Васильевич – 1887. Киев-1. ул. Калинина, 5, кв. 2.

Щ

1. Щеглова София Александровна [Мало б бути: Олексіївна. – С.Б.]. Профессор. Ул. Артема, 40, кв. 3.

2. Щеголева-Тогобочная Инна Петровна. Вдова писателя. Ул. Артема, 55, кв. 6.

Я

1. Якоби Анна Олимпиевна. Ул. Ленина, № 16, кв. 12.

Постоянные гости.

1. Беляшевская Евдокия Борисовна. Вдова акад. Лавра, корп. 45, кв. 5.

2. Пустовойт Любовь Ил[л]арионовна – [Ул.] Паньковская, 9, кв. 4.

3. Самойловский Илия Михайлович - [Ул.] Левандовская, 9, кв. 5.

4. Плавинский Владимир Константинович – [Ул.] Владимирская, 37, кв. 28.

5. Левицкая Мария Тарасовна – ул. Чапаева, 2, кв. 1.

6. Погребняк Петр Степанович, академик. – [Ул.] Артема, 18, кв. 15.

7. Кириенко Иван Андреевич, профессор. [Ул.] Саксаганского, 128, кв. 8.
8. Кругликов Леонид Петрович. Киев-53. Нестеровский пер., 7, кв. 1.
9. Палицына Наталия Александровна – Васильковская, 9/2, кв. 3.
10. Клодницкий Иван Иванович, профессор. [Ул.] Чкалова, 12, кв. 5.
11. Соколов Алексей Петрович, профессор. [Ул.] Толстого, 41, кв. 4. Теелфон.
12. Мияковский Дмитрий Варлаамович. [Ул.] Б.Подвальная, 13, кв. 6.
13. Устинова Людмила [Ул.] Дикая, 5, кв. 10.
14. Путилина Наталия Николаевна – [Ул.] Обсерваторная, 3, кв. 5.
15. Хакало София Яковлевна – Крещатик, 15, кв. 100 (Пассаж). Телефон.
16. Болотова Нина Мелитоновна. – [Ул.] Чкалова, 53, кв. 18. Киев-34. Муж был Михаил Григорьевич.
17. Лазарева Александра Владимировна. – [Ул.] Артема, 50, кв. 4.
18. Тарашенко Татьяна Герасимовна. – [Ул.] Саксаганского, 113, кв. 8.
19. Батенин [Ул.] Гоголевская, 17, кв. 2.
20. Черняховская [Ул.] Менжинского, 58, кв. 4.
21. Печоха Валентина Сергеевна. [Ул.] Чкалова, 53, кв. 18.
22. Кордюкова Нина Степановна. [Ул.] Бол. Подвальная, 11, кв. 18.
23. Дьяконенко Вера Николаевна. [Ул.] Ник.-Ботаническая, 15/17, кв. 26».

Із цих нотаток можна припустити, що колектив членів каси взаємодопомоги мав православний характер і складав певне російськомовне середовище. Викликає деяке здивування запис про Єкатеріну Михайловну Плавінську (хімік, займалась чистою водою) як члена каси взаємодопомоги, тоді як її чоловік, архітектор та інженер Владімір Константінович був лише постійним гостем Будинку вчених. Приїхавши з Астрахані, перебувши в Києві німецьку окупацію, в комунальному помешканні на останньому поверсі колишнього академічного будинку подружжя Плавінських справді жило удвох. Владімір Константінович помер 1975 року, а Єкатеріна Михайловна пережила його на рік. Їх я трохи знав особисто, оскільки їхня сусідка (вони й мали два лицевих рахунки) була моя тітка Рімма Сергіївна.

- ¹ Білокінь С. Становлення соцреалізму як "творчого методу" // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.185-199, 216-219.
- ² Из деятельности Всеукраинского комитета содействия ученым // Наука на Украине. – Х., 1922. – № 2. – С.166-167. Кельмансон – заст. голови Вукоопспілки (ВУКС, Всеукр. спілки споживчих коопер. організацій; рішення ПБ ЦК КП(б)У від 2 листопада 1923; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – №40. – Арк.135 зв.). Заст. наркома фінансів і член колегії наркомату. Рішенням ПБ ЦК КП(б)У від 23 листопада 1923 звільнений. У ВУКС залишився (Там само. – Арк.75 зв., 87 зв., 94 зв., 98, 106, 148 зв., 161).
- ³ Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1931. – Березень. – №1-2. – С.63.
- ⁴ Тинченко Ярослав. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн. 1. – С.46.
- ⁵ ГА СБУ. – № 69638 ФП. – Том 1. – Арк.6.
- ⁶ Там само. – Арк.35.
- ⁷ Там само. – Том 3. – Арк.60.
- ⁸ Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1927. – Грудень. – №2. – С.13.
- ⁹ ІМФЕ. – Ф.13-1. – Од.зб.7. – Арк.53 зв. Фото Будинку учених див.: Бюлетень. – 1930. – №6-7. – С.33.
- ¹⁰ Третяк Кирило Олегович. Київ: Путівник по зруйнованому місту. – К.: Київ. ун-т, 1998. – С.94, 100.
- ¹¹ Звіт Бюра Київської секції наукових робітників 1/III 1927 р. – 1/III 1928 р. – [К., 1928.] – С.23.
- ¹² Дім Учених // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1928. – Січень. – №3. – С.7.
- ¹³ Падун-Лук'янова Леся Никанорівна. Отаман Українських Січових Стрільців Гриць Коссак // Зона. № 10. – К., 1995. – С.112-153; Остання адреса. – Т.1-2. – Вид.2 (2003). – С.67-70, 72, 73, 79, 82, 83, 88, 93, 122, 134, 138, 423(?), 491, 492, 494, 524; Рубльов Ол. Західноукр. інтелігенція у загальнонац. процесах (2004). – С.108, 348–350, 352–355, 372, 376–377, 481–483, 526, 548; Сварник Г. Збірки НТШ (2005). – С.33, 34, 109, 207.
- ¹⁴ ГА СБУ. – № 68478 ФП. – Арк.29-30.
- ¹⁵ Іваненко Леонід Миколайович (нар. 18 грудня 1932, Київ). Будинок, де живе дух утвердження: До 75-річчя Будинку вчених НАН України // Вісник НАН України. – 2002. – №12. – С.47. Пор.: Його ж. Дух супротиву // Сучасність. – 2002. – №11. – С.148-158; Його ж. Будні й свята Будинку вчених // Сучасність. – 2005. – №2. – С.152-159.
- ¹⁶ Нові призначення. [Добірка "В Українській Академії наук" у рубр.: У Києві] // Прол. правда. – 1926. – 26 березня. – №68 (1378). – С.4; Наукові установи та організації УСРР. – Х., 1930. – С.30.
- ¹⁷ Кирилук Вітольд. Справа № 242: Іван Шарий та інші // Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упор. Іван Ільєнко. – Дрогобич: Відродження, 1995. – С.137.
- ¹⁸ Див.: Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква: О.Пшонківський, 2005. – С.53, 55.
- ¹⁹ ГА СБУ. – № 36546 ФП. – Том 1. – Арк.148.

- ²⁰ Іваненко Л. Будинок, де живе дух утвердження. – С.47.
- ²¹ Комісії Дома учених // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1928. – Січень. – №3. – С.8; Оновлення складу комісії Дому вчених // Там само. – Жовтень. – №12. – С.16.
- ²² Комісії Дому вчених // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1929. – №5. – С.26.
- ²³ Працював у музеї з 1918. Препаратор (Національний художній музей України. – Оп.1. – №34), наприкінці 1933 перебував на посаді лаборанта (ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп.1. – №61277 ФП / кор.1604. – Арк.11 зв.).
- ²⁴ Пор.: Дорошкевич Олександр Костьович (27 вересня 1889, м. Бронниця Москов. губ. – 1 квітня 1946). Дім Учених у Києві // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1927. – Грудень. – №2. – С.2-3.
- ²⁵ Літературно-мистецька праця в Домі вчених [Рубр.: Літературна хроніка] // Літ. газета. – 1929. – 15 березня. – №6 (49). – С.7.
- ²⁶ Олтар скорботи; Слюсар С. Дяченко Дмитро Михайлович (14/26 серпня 1887, с. Патлаївка Полтав. губ. – 21 травня 1942). // Київська старовина. – 1995. – Травень-червень. – №3 (312). – С.97-98.
- ²⁷ Наука и научные работники СССР. – Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. – Лгр., 1928. – С.196; Висновки бригади в справі проф. Кривченка // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1931. – Травень-червень. – №5-6. – С.13-17; Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат. – К., 1998. – С.108.
- ²⁸ Звіт Бюро Київської секції наукових робітників 1/III 1927 р. – 1/III 1928 р. – [К., 1928.] – С.23.
- ²⁹ Періодичні видання УРСР, 1918-1950: Журнали: Бібліогр. довідник. – К., 1956. – С.9. – № 111. Київське бюро Секції наукових робітників, її канцелярія, її установи, зокрема редакція журналу містились у Палаці праці (вул. Короленка, 33) – тепер Спілка безпеки України.
- ³⁰ Ильинский И[ван] Игн[атьевич, 23 квітня 1887, Київ - ?] Наука и научные работники СССР. – Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. – Лгр., 1928. – С.151.
- ³¹ Підгайний (Пидгайный) Семен Олександрович (17 квітня 1907, станиця Новомиська, Кубань – 14 лист. 1965, м. Торонто, Канада). Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1939-41. – Новий Ульм: Прометей, 1947. – С.54-55.
- ³² Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. – Т.1. – Вид.2. – К., 2003. – С.XLIX, 294-296, 361, 474, 523, 607, 610, 611, 613-615, 828, 937, 956. Виходячи з правопису чекістської справи за основне взято транслітероване написання його прізвище «Ніколенко» (С. 610-615, 1044).
- ³³ Миколенко Ничипір Миронович (1888, с. Шилівка Черніг. губ. - 8 грудня 1937). Національна справа й наукові робітники Києва // Бюлетень Київської секції наукових робітників. – 1929. – Травень. – №5. – С.5.
- ³⁴ Ф.Ернст. Виставка монументального портрету худ. Толмачевської // Життя й революція. – 1925. –Жовтень. –Ч.10. – С.102-103.
- ³⁵ Наука и научные работники СССР. –Часть VI. Без Москвы и Ленинграда. – Л., 1928. – С.166.
- ³⁶ ЦДАГО України. – 37378 ФП / кор. 385. – Том2. – Арк.21.

³⁷ Озерський (Зебницький) Юрій Іванович (1896, с.Смяч Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ. – 3 листопада 1937, Сандормох), сов. чиновник. Син священика. Боротьбист, член КП(б)У (1920–33). Член Колегії Наркомосу, з грудня 1928 – завідувач Упрнауки (Управління науковими установами Наркомосвіти), член Колегії Упрнауки. Автор праць з проблем педагогіки. Голова ДВОУ. Мешкав у Харкові на Садово-Куликівській, 8, пом. 19. Ув'язнений 23 листопада 1933. Перебував на Соловках. Рішенням судової трійки при колегії ГПУ від 26 лютого 1934 одержав 10 років ИТЛ за статтею 54/11 КК УСРР. 9 жовтня 1937 було вирішено його розстріляти. Дж.: Архів СБУ. – № 36546 ФП. – Том11. – Арк.196-200; Білокінь С. Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. – 1992. – 23 липня. – №29 (4490). – С.8; Суровцова Н. Спогади (1996). – С.50; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Том 1. – К.: Сфера, 1997. – С.42, 185; Том 2. – К., 1998. – С.180; Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – С.531; 1929–1933. К., 1998. – С.62-63; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках. – Том1. – Вид.2. – К., 2003. – С.310, 381-382; Рубльов Ол. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С.120, 327-328, 427-428, 492, 500-501, 505.

³⁸ Єфремов С. Щоденники (1997). – С. 577.

³⁹ Там само. – С. 586.

⁴⁰ Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. – К., 1998. – С.410, 110.

⁴¹ Рибалко Олександр. Чистка з класовим оскалом // Старожитності. – К., 1991. – Ч.7 (11). – С.5. Виклад за неповною копією протоколу 13 засідання комісії від 6 серпня 1930 року (ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.17. – Спр.148).

⁴² На початку большевицької влади Михайло Дмитрович Наваловський був уже перевіреним фанатичним функціонером совєцьких спецслужб в Україні. Голова трійки окремого відділу ВЧК 14-ї армії, за постановами якої були репресовані повсталі українські селяни (Абраменко Л.М. Последняя обитель: Крым, 1920–1921 годы. – К., 2005. – С.112). Голова колегії Київського відділку Закордоту. Готуючись до котроїсь із своїх справ, 1921 року він одержав мандат за підписом секретаря ЦК КП(б)У й голови ВУЧК із щонайширшими повноваженнями, напр.: „Все законные требования т. Наваловского должны быть исполняемы немедленно. Неисполнение будет караться всей строгостью существующих законов” („Закордот” в системі спецслужб радянської України. – К., 2000. – С.144-145).

⁴³ Історія Академії наук України, 1929–1933: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1998. – С.122. Пор. с. 416.

⁴⁴ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського. – К., 1993. – С.598.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – №1459. – Арк.2-44; Історія Академії наук України, 1929–1933: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1998. – С.99-118.

⁴⁶ Галузевий архів СБУ. – № 33234 ФП. – Том2. – Арк.40-42.

⁴⁷ Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. – К., 1998. – С.418.

- ⁴⁸ Полонська-Василенко Н., Проф. д-р. Українська Академія Наук: Нарис історії. – Ч.ІІ: 1931–1941. – Мюнхен, 1958. – С.28.
- ⁴⁹ Артемський А. Що таке Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН). – К.: ВУАН, 1931. – С.50.
- ⁵⁰ В «Енциклопедії українознавства» та енциклопедії Кубійовича-Струка статті про нього немає.
- ⁵¹ Малаков Дмитро Васильович (нар. 13 жовтня 1937, Київ). Згадка про трьохсот киян з 1942 року // Київська старовина. – 2000. – Вересень-жовтень. – №5 (335). – С.76-95.
- ⁵² Жук Борис Касьянович (13 травня 1878, Київ – 22 листопада 1960, Франкфурт-на-Майні). Пожари в Києве в 1941 году // Вестник Института по изучению СССР. – [Том] 2 (19). – 1956. – Апрель-июнь. – С.106-110 (докладніше про Б.Жука див.: Ант. Ч. 16-18. – К., 2006. – С.69-70); Вронська Тамара Василівна (нар. 17 липня 1955, м. Київ), Кентій А.В., Кокін Сергій Анатолійович (нар. 30 серпня 1959, с. Нексікан Сусуманського р-ну Магаданської обл., РФ), Лисенко Олександр Євгенович (нар. 27 червня 1955, смт. Катеринопіль Черкаської обл.). Київ у дні нацистської навали // Вронська Т.В. та ін. Київ у дні нацистської навали: За документами рад. спецслужб. – К.; Львів, 2003. – С.32. Як відомо, готуючись до здачі Москви, влада планувала знищення показних об'єктів і там (Судоплатов Павел Анатольевич (1907–1996). Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930–1950 годы. – М.: Олма-Пресс, 1997. – С.209).
- ⁵³ Документ зберігається у приватній збірці. Надійшов від кол. співробітниці Державного літературно-меморіального музею Лесі Українки Лесі Шалагінової.
- ⁵⁴ Геппенер Надія Володимирівна (25 серпня 1896, Кронштадт – 18 травня 1981, Київ). Спогади про Всеукраїнське музейне містечко (2003). – С.142-145.
- ⁵⁵ Наука и научные работники СССР. – Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. – Лгр., 1928. – С.220; Тимофієнко Володимир Іванович (5 лютого 1941, Одеса – 2007, Київ). Зодчі України кінця XVIII – початку ХХ століть: Біогр. довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999. – С.224.
- ⁵⁶ Наука и научные работники СССР. – Часть VI. – С.479; Шарлемань Микола Васильович: [Некролог] // Рад. літературознавство. – 1970. – Червень. – №6. – С.95; Шевченко Л.В. Шарлемань Микола Васильович // Репресоване краєзнавство (1991). – С.350-351; Шевченко Л. Краєзнавча та природоохоронна діяльність М.В. Шарлеманя // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2001. – Вип.12. – С.266-271; Осьмак (Літопис УПА. – Т.41; 2004). – С.275; Білокінь С. На зламах епохи (2005). – С.173.
- ⁵⁷ Історія Національної Академії наук України, 1938–1940: Док. і мат. – К., 2003. – С.609.
- ⁵⁸ Історія Національної Академії наук України, 1938–1940: Док. і мат. – К., 2003. – С.560.
- ⁵⁹ Наука и научные работники СССР. – Часть V: Научные работники Ленинграда. – Лгр., 1934. – С.402; Ашнин Федор Дмитриевич, Алпатов Владимир Михайлович. «Дело славистов»: 30-е годы. – Москва: Наследие, 1994. Пок.; Історія Національної Академії наук України, 1924–1928: Док. і мат. – К., 1998. – С. 640.
- ⁶⁰ Виправлено: Киев-40. Ул. Васильковская.